

УДК 316.423.2

Г.Кучер

ПОНЯТТЯ ФІГУРАЦІЇ Н.ЕЛІАСА В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Стаття присвячена виокремленню сутнісних ознак поняття “фігурація” та окресленню можливостей застосування його в сучасному соціологічному теоретизуванні. За Н.Еліасом, поняття фігурації відбиває такі ознаки соціальних процесів, як: сплетення об’єктів; взаємозалежність між об’єктами; поступова зміна (процес перетворення) об’єктів. Використання цього поняття дає можливість теоретично поєднати структури та процеси, а отже, за допомогою аналізу фігурації можна водночас описувати як статистику, так і динаміку соціальних систем.

Keywords: *figuration, processuality, subject, interdependence, structures.*

Ключові слова: *фігурація, процесуальність, суб’єкт, взаємозалежність, структури.*

Ключевые слова: *фигурация, процессуальность, субъект, взаимозависимость, структуры.*

Умовне розділення соціології на явища та процеси, на статистику та динаміку було започатковане ще О.Контом, і продовжує існувати до сьогодні. Взаємна доповнюваність між статикою та динамікою не завадила появі спірних моментів серед соціологів, які віддавали перевагу або теоріям, у яких домінувала ідея стабільності та порядку, або теоріям соціальних змін. Поняття фігурації належить до останньої; воно використовується з такими поняттями, як соціальний розвиток, соціальні зміни, трансформації, соціальний прогрес тощо. Поняття “фігурація” підкреслює особливу рису теорії соціальних змін, а саме процесуальну властивість об’єктів та суб’єктів соціальної реальності, їхню змінюваність у результаті взаємодій,

вплив макроструктур (цивілізації) на індивідів та вплив індивідів на макроструктури.

Поняття фігурації виступає центральним у працях Н.Еліаса. У своїх роботах [1, 2] учений намагається вирізнити його серед таких понять, як “конфігурація”, “система”, “структура” тощо, наділити поняття особливим змістом. Теоретичні здобутки Н.Еліаса існують як протиположність до концепцій, які ґрунтуються на соціальній стабільності, незмінності, безконфліктності та статичному розвитку суспільства та його складових. Зіставлення ідей Н.Еліаса з ідеями як його прихильників, так і опонентів, виокремлення на цій основі сутнісних ознак поняття “фігурація” і є метою даної статті.

Загалом термін фігурація у різних науках окреслює різні межі застосування цього поняття і визначає його співвідношення з іншими поняттями залежно від тієї чи іншої сфери дослідження. Наприклад, у музиці “фігурація являє собою ритмічну формулу, яка повторює звук або групу звуків і радикально не змінює музичну логіку даної конструкції” [3]. Також терміном “фігурація” позначається ускладнення музичної тканини мелодійними та ритмічними елементами; вона розглядається як “багатоаспектне фактурне явище, яке досліджується як самодостатній феномен і в той же час – складова фактуроутворююча і формоутворююча в клавірно-фортепіанній музиці” [4].

У контексті нашого дослідження зосередимо увагу на особливостях застосування терміна “фігурація” в соціогуманітарному дискурсі. Звернення до нього знаходимо у філософів, психологів, антропологів, істориків тощо. Зокрема, термін “фігурація” можна зустріти в філософії Г.Гегеля у праці “Філософія природи” (1817 р.), коли він говорить про фігури, які існують у просторі, підкреслюючи, що часові виміри є суб’єктивними, і тому не можуть утворювати фігурації в часі. “Відмінності часу не володіють тим характером байдужості один до іншого, який і складає безпосередню визначеність простору; тому вони не можуть утворювати фігурації подібно відмінностям просто-

ру” [5]. У сучасній філософії поняття розуміється як “скупність майже не відмінних одна від іншої форм, які перебувають у відносинах взаємопроникнення” [6, с. 149]. Властивість взаємопроникнення форм у фігураціях приводить до динаміки, до змін як форм, так і фігурацій. Зауважимо, що поняття “фігурація” описує скоріше не саму по собі форму, а процеси її перетворення, справа радше “не в чіткості і стабільності форми, а у властивості подолати цю форму” [6, с. 149]. Фігурація має межі, але долає їх, якщо першопочатково володіє необмеженою (але не безмежною) свободою руху, і наявним центром, який би направляв, але не управляв, її рухом. Наприклад, коли художник малює картину, він накладає певні форми на полотно, і з кожною новою формою він змінює фігурацію картини, при цьому фантазія художника є необмеженою.

Термін фігурації застосовується і в психології, де слугує для характеристики образного мислення. Фігурація є взаємодією образу та фігури. Фігурою є та ознака об’єкта, яка виділяється з-поміж інших, фонових ознак. Наприклад, лебідь у нас асоціюється з білим кольором, – це є фігурою, а те, що в нього є пір’я, дзьоб, лапи іншого кольору, – є формою.

Термін “фігурація” вживають і історики. Зокрема, американський вчений Х.Уайт вважає, що він має стати спеціальним позначенням для опису фактів, а не подій. У цьому контексті факти конструюються істориком “у думках і/або фігуративно в уяві і існують лише в уяві, мові або дискурсі” [7, с. 11], тобто вони не реальні. У соціологічній термінології їх можна назвати конструктами другого порядку. Термін фігурація за Х.Уайтом навантажений скоріше негативно, оскільки застосовується для опису того, як за допомогою мови, неадекватно відображається реальність, описується об’єкт, додається суб’єктивність подіям: “...у самій мові немає критеріїв, які б дозволяли розрізнити “правильне” (буквальне) та “неправильне” (фігуративне) використання мови” [7, с. 13]. Подія у фігурації відображається за допомогою поетичності мови, описується як літературне письмо та наштовхує, навіть, на міфологічність мислення.

В антропології термін “фігурація” застосовується для позначення певної кількості соціальних об’єктів, які слугують складовими елементами суспільства. Наприклад, американський антрополог А.Блок дав визначення мафіозі як “фігурації політичних посередників” [8, с. 23]. Функція, яку виконує ця соціальна група, полягає в регулюванні відносин між місцевою спільнотою та представниками владних структур. До речі, А.Блок запозичив термін “фігурація” саме у Н.Еліаса, який застосовував його для позначення існуючої взаємозалежності між об’єктами, які утворюють між собою взаємні сплетення, що приводить до зміни та розвитку об’єктів.

Отже, у загальному вигляді термін “фігурація” означає надання форми певній кількості елементів, які можуть мати різну природу та бути об’єднаними принаймні за однією ознакою. Надання форми неможливо без руху елементів, які групуються, систематизуються та перебувають у процесі поступових (або різких) змін. Оскільки елементи перебувають у русі (вони можуть змінюватись та заміщуватись іншими), то й сама система, в якій вони знаходяться, також піддається деяким поступовим трансформаціям.

Як бачимо, термін “фігурація” є досить широко вживаним і застосовується у різних наукових дисциплінах. Проте складність його використання полягає в тому, що за тим самим терміном інколи стоять різні наукові поняття. Зокрема, синонімом до поняття “фігурація” в деяких гуманітарних, точних та природничих науках вважається “конфігурація”. Декілька визначень цього поняття є такі: у біології конфігурація – це просторова міра атомів та молекул; у фізиці – це формула розташування електронів; у культурі – домінуючий взірець культури, який інтегрує та формує образ життя людей; у інформатиці – сукупність параметрів програмного забезпечення. Тобто поняття конфігурації, як і фігурації, означає множину елементів, які групуються та утворюють зовнішнє зображення, образ, який можна зафіксувати.

У соціології французьким вченим Л.Тевено поняття конфігурації використовується для відображення групи

людей, які діють у науковому середовищі та відрізняються між собою множиною принципів, якими керуються у своїй роботі. Конфігурації – це об'єднання об'єктів, між якими існують взаємовідносини, які сприяють продуктивності їх наукової діяльності. Фігурація, за визначенням Л.Тевено, означає продукт, який виробляється конфігураціями; інакше кажучи, вони творять “фігурації (форми зображення) соціальної спільноти, або точніше – фігурації того, що управляє людським життям у суспільстві – від правил організації особистого життя (або володіння собою за Монтеном) і ведення домашнього господарства – до правил управління спільнотою, як самою простою, так і такою, що досягає розмірів держави або міжнародної спільноти” [9]. Л.Тевено зазначає, що термін “фігурація” дає змогу зробити акцент на способі представлення та надання форми зображенню.

На відміну від уявлення про фігурацію як форму, Н.Еліас використовує поняття фігурації не просто для відображення множини елементів, які взаємодіють у соціальному просторі, він наділяє його процесуальністю. На думку Н.Еліаса, фігурація – це соціальні процеси, в яких люди перебувають у взаємному сплетінні та взаємозалежності один від іншого.

Крім процесуальності, фігурація відрізняється від конфігурації ще й тим, що в ній об'єкти виступають суб'єктами. Це принципова відмінність використання поняття в соціології від його застосування в інших науках. Так само, як у “системі” Т.Парсонса об'єкт є одночасно суб'єктом, “оскільки соціальна система утворюється інтеракціями людських індивідів, то кожен учасник є одночасно і діячем (який володіє визначеними цілями, ідеями, установками і т.д.), і об'єктом орієнтації як для інших діячів, так і для самого себе” [10], такий же принцип використовується і в фігуративній соціології. Фігурація є об'єктом щодо інших сплетень, і є суб'єктом, якщо аналізувати її зсередини.

Поняття фігурації Н.Еліаса, як пише Дж.Рітцер, може бути використано як на мікро-, так і на макрорівні, а

також щодо всіх соціальних феноменів, які знаходяться в цьому проміжку, наприклад, для позначення соціальних груп і великих спільнот [11, с. 433]. Фігурація існує там, де можна прослідкувати ланцюг взаємовідносин між об'єктами.

При перекладі оригінальних текстів Н.Еліаса допускались неточності саме в розмежуванні понять фігурації, конфігурації, системи, групи тощо. “Частина перекладачів віддала перевагу підібрати для цього слова більш зрозумілі й знайомі російському читачеві заміни, і в результаті в тексті зустрічаються такі переклади слова “Figuration”, як “конфігурація”, “соціальне утворення”, “соціальна структура”, “соціальна група/ угруповання” [1, с. 8]. Варто зазначити, що сам Н.Еліас розрізняв ці поняття, надаючи особливого значення саме поняттю фігурації, оскільки воно “слугує для створення понятійного інструменту; за його допомогою можна послабити соціальний примус думати і говорити так, начебто “індивід” та “суспільство” є дві різні і, більше того, антагоністичні фігури” [12]. Водночас поняття системи він вважав обмеженим, оскільки воно не відображає картину взаємозалежності людей.

Варто зазначити, що вчений надавав особливого значення саме поняттю фігурації, оскільки воно “слугує для створення понятійного інструменту; за його допомогою можна послабити соціальний примус думати і говорити так, начебто “індивід” та “суспільство” є дві різні і, більше того, антагоністичні фігури” [12]. Що ж стосується інших понять, то, наприклад, поняття системи ним вважається неточним у тому значенні, що воно не відображає картину взаємозалежності людей. “Окремі люди разом утворюють фігурації різного виду і суспільства, та суттю є ніщо інше, як фігурації взаємозалежних людей. У цьому контексті ще використовується поняття “система”. Але поки ми не мислимо соціальні системи як системи, які складаються із людей, ми, користуючись цим словом, знаходимося в безповітряному просторі” [1, с. 30]. У даному випадку відмінність між системою та фігурацією полягає в тому,

що перша охоплює макрорівень, у якому процеси змін проходять у край повільно, тоді як друга застосовується і на макро- і на мікрорівнях.

За Н.Еліасом, поняття фігурації відбиває такі сутнісні та необхідні ознаки соціальних процесів, як:

- 1) сплетення об'єктів;
- 2) взаємозалежність між об'єктами (яка зумовлює баланс влади в середині конкретної взаємозалежності);
- 3) поступова зміна (процес перетворення) об'єктів.

Сплетення елементів означає існування сітки, мережі, в яку включені та яку творять об'єкти фігурації. Ними можуть бути індивіди, групи, інститути, організації або й суспільства (вони також можуть виступати суб'єктами, але в даному випадку вони є об'єктами). Сплетення елементів базується на їхній взаємозалежності в середині фігурації, але не на примусі. Фігурації – “це не зовнішні, примусові для людських відносин структури; це і є взаємовідносини” [11, с. 432]. Взаємозалежність – це форма взаємовідносин, яка ґрунтується на свободі кожного з об'єктів, межі яких пересікаються та утворюють сітку. Взаємозалежність – це зв'язок між деякою кількістю об'єктів, у якому всі сторони відчують потребу в іншій. Взаємовідносини між об'єктами засновані не лише на допомозі однієї сторони іншій; як у середині фігурацій, так і між ними існує баланс дії та протидії, тобто баланс між узгодженістю та конфліктом об'єктів. Баланс, деякою мірою, це “золота середина”, гармонія. Та в соціальному середовищі можлива лише умовна гармонія. Завжди є і будуть конфлікти та пошук мирних шляхів їх вирішення, оскільки дія одного заважає інтересам іншого, тобто коли дія одного об'єкта наштовхується на дію іншого, то ці об'єкти стають взаємозалежними. Вони можуть або взаємодіяти між собою, або конфліктувати. В останньому випадку, якщо сили рівні, їм потрібні ресурси та зв'язки з іншими об'єктами, що підкріплює їхню взаємозалежність з іншими. Процес взаємозалежності є неминучим у соціальній реальності. Розширюючи власні зв'язки, суб'єкти долучаються до досвіду інших, у результаті чого відбувається взаємообмін інформацією, знаннями.

Що ж стосується зміни об'єктів, то це складний та тривалий процес. Фігурації змінюються, тому що змінюються їх об'єкти. Н.Еліас пише, що об'єктами виступають як індивід, так і суспільство, “і той, і той мають характер процесів, і немає найменшої потреби, вибудовуючи теорію щодо людей, нехтувати цим їхнім процесним характером” [2, с. 15]. Об'єкти, які входять до складу фігурацій, розвиваються, еволюціонують, перебувають у процесі структурних змін.

Якщо процеси мають тривалий характер (мається на увазі триваліший, ніж життя одного покоління), то об'єкти можуть замінювати інші об'єкти, але при цьому фігурація не зникає, вона підтримується за рахунок інших об'єктів, які діють у межах писаних та неписаних правил існуючої фігурації, хоча й привносять власний досвід. Є й інші обставини, які впливають на зміну у фігураціях та створення нових – це природні зміни, наприклад, екологічні фігурації, які мають політичне підґрунтя (партія “зелених” в Україні). Отже, зміни стосуються не лише якогось окремого індивіда, вони стосуються фігурацій, до яких включений взаємозалежний об'єкт. “Фігурації володіють відносною незалежністю від визначених окремо взятих індивідів, але не від індивідів взагалі” [1, с. 40].

Поняття фігурації вміщує в собі два різних за своєю суттю аспекти. З одного боку, фігурації мають властивості структури, для якої характерним є слідування певному існуючому порядку, з другого – це процесуальні зміни, які можуть “йти” від індивіда, впливати на структуру, яка, своєю чергою, впливає на індивідів; таким чином зміни відбуваються в середині фігурацій, змінюючи існуючий порядок.

На думку Н.Еліаса, соціальний порядок створюється в результаті сплетень людських намірів та дій, які “рухають” історію. “Плани та дії, емоційні та раціональні поклики людей постійно переплітаються, а сплетення бувають дружніми та ворожими. Це основна тканина, яка складається з багатьох одиничних планів та дій, породжує зміни, які не планувались і не створювались жодним

окремим індивідом. Із цієї взаємозалежності виникає своєрідний порядок, до того ж порядок більш сильний, ніж воля і розум індивідів, які його складають” [13, с. 261]. Виходячи з цього, автор обстоює домінуюче значення індивіда над соціальною системою.

Така точка зору докорінно відрізняється від уявлень структурних функціоналістів, зокрема Т.Парсонса, який вважав, що суспільство (соціальна система) важливіше, ніж індивід, що саме воно творить існуючий порядок, а не навпаки. На його думку, суспільство тяжіє до гомеостазису, а соціальний порядок – це необхідна складова соціальної системи. Н.Еліас критикував таке розуміння суспільства, він вважав, що твердження стосовно того, що соціальна система – це суспільство в рівновазі, у спокої, не відповідає дійсності. Власне, тому він і не використовує поняття “соціальна система”, оскільки воно означає, що “всі частини суспільства звичайно перебувають у гармонії одна з одною. Всі індивіди звичайно в той самий спосіб соціалізації підлягають тим самим правилам. Звичайно, всі добре інтегровані, у своїх діях сповідують ті самі цінності, легко виконують відведені їм ролі; а конфліктів між ними звичайно не трапляється – вони, як і будь-які зміни в системі, свідчать про перебої в ній” [2, с. 28].

Фігурації у Н.Еліаса не є хаосом взаємодій, що рухається в невідомому напрямі. Навпаки, це організовані утворення, які мають внутрішні структури, а також підтримують зовнішні структури, будучи взаємозалежними з іншими фігураціями. У цьому схожість, але не однаковість з соціальною системою. Структури, які існують у соціальній системі, наприклад у Дюркгейма, ґрунтуються на принципі взаємодії та залежності, які виникають між об’єктами та базуються на тому соціальному порядку, який існує в суспільстві. Об’єкти визнають цей порядок, оскільки знаходяться в постійній взаємозалежності між собою. У Н.Еліаса структури не є сталими, вони творяться внаслідок постійних взаємодій між індивідами, утворюючи нові й нові мережі, сплетення об’єктів. Структури,

які існують у фігураціях та між ними одночасно творять та змінюють порядок, водночас підпорядковуються йому.

Ще однією відмінністю між поняттями соціальної системи та фігурацією є те, що у функціоналізмі система розглядається як домінування цілого над частинами. В таких теоріях, як функціоналізм, структурний функціоналізм та неofункціоналізм розглядається система (суспільство, організація тощо) як цілісність, як головна порівняно з другорядним – з частинами, які її утворюють. Поняття фігурації ж підкреслює важливість як суспільства, де цілісність означає взаємозалежність елементів, які утворюють сплетення, так і його складових елементів – індивідів з їхніми соціальними зв'язками. Для того, аби підкреслити рівнозначність (але не однаковість) між суспільством та індивідом, їхню важливість, Н.Еліасом, власне, і було введено це поняття. Він вважає, що коли дослідники розглядають окремо індивідів і окремо суспільство, надаючи то першому, то другому більшого значення, більшої цінності, це не слугує на користь пояснення об'єкта, якими є або фігурація, або індивід, який перебуває у взаємозалежності від інших.

Еліас вважає, що перевага використання поняття “фігурація” над поняттям “системи” полягає ще й у тому, що перше має однакове значення в усіх теоріях. Натомість друге набуває того значення, яке надає йому певна теорія. Наприклад, поняття системи у структурному функціоналізмі відрізняється від поняття системи у конфліктологічній теорії. У першому випадку в системі відсутній конфлікт як системоутворюючий компонент. У другому навпаки, конфлікт визнається способом розвитку системи, частиною творення соціального порядку. Застосування поняття фігурації дає можливість уникнути таких розходжень. “Поняття фігурації нейтральне. Воно може стосуватись як гармонійних та мирних відносин людей, так і недружніх та напружених відносин між ними” [1, с. 176].

Порівняння фігурації зі “статичними” поняттями (система, структура, порядок) варто доповнити порівнянням з поняттям “динамічним”.

“Фігурація” насамперед використовується в соціологічних теоріях, які роблять акцент на важливості ролі соціального суб’єкта. У фігуративній теорії відображається взаємодія між структурою суспільства та структурою поведінки людей, так само як у теорії структурації Е.Гіденса. Тому не дивно, що подібність між фігуративною теорією та теорією структурації є дуже значущою. У теорії структурації відображається взаємодія між структурами та соціальними діями. Можна констатувати подібність між поняттями фігурації та структурації, оскільки обидва ці поняття описують діючого, активного суб’єкта. Їх спільне застосування створює можливості для поєднання у спільній теоретичній базі об’єктивістського та суб’єктивістського підходів у соціології.

Отже, за допомогою аналізу поняття “фігурація” Н.Еліаса можна виділити такі сутнісні ознаки: по-перше, у фігурації об’єкти виступають суб’єктами (що є схожим з “системою”); по-друге, поняття фігурації наділене процесуальністю; по-третє, в фігурації відображається картина взаємозалежності людей, тому що в ній суб’єктами є індивіди; по-четверте, фігурація є сплетенням об’єктів; по-п’яте, порядок, який існує як у середині фігурацій, так і між ними, забезпечується за принципом взаємозалежності складових фігурації. Сукупність виділених ознак свідчить про доцільність використання поняття фігурації як альтернативи поняттю системи в соціологічних теоріях, які підкреслюють процесуальність та змінюваність як суспільств, так і їх складових; а також як конструкту, який може забезпечити поєднання в соціологічному теоретизуванні мікро- і макрорівнів аналізу.

Література

1. Элиас Н. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии, с Введением: Социология и история / Н.Элиас [пер. с нем. А.П.Кухтенкова, К.А.Левинсона, А.М.Перлова, Е.А.Прудниковой, А.К.Судакова]. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 368 с.

2. *Еліас Н.* Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н.Еліас [пер. з нім. О.Логвиненко]. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 672 с.

3. *Герцман Е.* Музыкальная энциклопедия [Електронний ресурс] / Е.Герцман. – Режим доступу : http://enc-dic.com/enc_music/Figuracija-7444.html

4. *Черная М.* Фигурационное письмо в западноевропейской и русской клавирной (фортепианной) музыке: от истоков до середины XX века [Електронний ресурс] / М.Черная. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/figuratsionnoe-pismo-v-zapadnoevropeiskoi-i-russkoi-klavirnoi-fortepiannoi-muzyke-ot-istokov>

5. *Гегель Г.В.Ф.* Философия природы [Електронний ресурс] / Г.В.Ф.Гегель. – Режим доступу : <http://di-mat.ru/node/36>

6. *Подорога Ю.* Понятие “длительности” и философия А.Бергсона / Новая философская энциклопедия [Електронний ресурс] / Ю.Подорога. – Режим доступу : http://iph.ras.ru/elib/Opyt_chuv_7.html

7. *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х.Уайт. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.

8. *Волков В.В.* Мафия в зеркале социологии / В.В.Волков // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – №3. – С.16–34.

9. *Тевено Л.* Креативные конфигурации в социальных науках и фигурации социальной общности / Л.Тевено; [пер. с фр. О. Ковенева]. // НЛО. – 2006. – №77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/77/>

10. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / [Електронний ресурс] / Т.Парсонс. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pop_ob.php

11. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории. – 5-е изд. / Дж.Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

12. *Элиас Н.* Понятие фигурации / Н.Элиас ; [пер. книги “Что такое социология?” дается по изданию: Elias N. Was ist Soziologie? Munchen: Juventa Verlag, 1970] // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – № 3. – С. 139–145.

13. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П.Штомпка ; [пер. с англ., под ред. В.А.Ядова]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 223 с.

14. *Гидденс Э.* Устройство общества: Очерк теории структуризации. – 2-е изд. / Э.Гидденс. – М. : Акад. Проект, 2005. – 528 с.